

האם רש"י מלמד דקדוק?

מאת: אליהו חנין

בתקופה זו, כאשר רוב הטקסטים הם פירושים, לקורא יש כבר ארסנל של מושגים ורעיונות הנובעים מהם, והוא מנסה להבחין אותם בכל טקסט וטקסט שמגיע לידיו. לכן מבחינת הקורא אין הבדל משמעותי בין הטקסט לבין פירושו. הפירוש ממחיש ומבליט אותם מושגים ורעיונות שנמצאים בטקסט כדי להעביר מסר זה או אחר בעל חשיבות חברתית או לעזור לאותם קוראים שמתקשים בהבנת הטקסט. אך כשמדובר בפירוש רש"י על התורה גישה זו אינה נכונה מכמה סיבות. ראשית כל, לא עמדו לרשותו של רש"י מאות פירושים אלא פירושו היה ראשון מסוגו. שנית, לעתים די קרובות השיקולים החיצוניים אינם מספיקים כדי להבין איזה היגיון עומד מאחורי הסבריו. אחת התופעות הבולטות בפירושו של רש"י היא הסברים המבוססים על דקדוק הלשון. בפרט, בהרבה מקרים רש"י מציין את המין הדקדוקי של מילים. לקמן ננסה לברר, האם רש"י משתמש בתורה כדי ללמד לקוראיו את הדקדוק או להפך משתמש בדקדוק כדי ללמד להם את התורה.

ערב פגישתו עם עשו יעקב נוקט צעדי זהירות עקב יראתו מעשו:

[ויירא יעקב מאד ויצר לו ויחץ את העם אשר אתו ואת הצאן ואת הבקר והגמלים
לשני מחנות] ויאמר אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר
לפליטה!¹

המילה "מחנה" מופיעה בפסוק שתי פעמים, אחת בזכר ואחת בנקבה, וגם הפועל "הכה" עם הסיומת "הו" בזכר מופיע בדה"מ עם שם העצם "המחנה" בנקבה. בהתייחסותו למין הדקדוקי של המילה "מחנה", מביא רש"י לא פחות מתשעה פסוקים עם דוגמאות אחרות של המילים שמשתייכות גם לזכר וגם לנקבה:

המחנה האחת והכהו — מחנה משמש לשון זכר ולשון נקבה.

אם תחנה עלי מחנה (תהלים כז ג), הרי לשון נקבה,

המחנה הזה (לג ח), לשון זכר. וכן יש שאר דברים משמשים לשון זכר ולשון נקבה,

השמש יצא על הארץ (לעיל יט כג),

מקצה השמים מוצאו (תהלים יט ז), הרי לשון זכר.

השמש זרחה על המים (מ"ב ג כב), הרי לשון נקבה. וכן רוח

¹ בראשית לב, ה-ט.

והנה רוח גדולה באה (איוב א יט), הרי לשון נקבה,
 ויגע בארבע פנות הבית (שם), הרי לשון זכר,
 ורוח גדולה וחזק מפרק הרים (מ"א יט יא), הרי לשון זכר ולשון נקבה. וכן אש
 ואש יצאה מאת ה' (במדבר טז לה), לשון נקבה.
 אש לווהט (תהלים קד ד), לשון זכר.²

לכאורה הפירוש מתייחס אל התופעה הדקדוקית הנ"ל, אבל אז אין לו שום ערך פרשני,
 זולת אם רש"י אינו עוסק בהבנת הפסוק אלא בדקדוק באופן כללי. חוץ מזה, כמה פסוקים
 יש לצטט כדי להסביר תופעה די נפוצה ומוכרת?
 בפירושו על החלק השני של אותו פסוק, רש"י (בהסתמך על מדרש תנחומא³) מביא
 דברים שלכאורה אינם קשורים לפסוק אלא מוסיפים כמה פרטים משניים:

והיה המחנה הנשאר לפליטה — על כרחו כי אלחם עמו.
 התקין עצמו לשלשה דברים לדורון, לתפלה ולמלחמה.
 לדורון להלן (כב): ותעבור המנחה על פניו.
 לתפלה (י): אלקי אבי אברהם.
 למלחמה: והיה המחנה הנשאר לפליטה.

ההסבר יכול להתפרש כסוג של מוסר: יעקב מתואר כבן אדם יסודי שחישב את כל
 אפשרויות ההגנה מפני עשו. אך גם להבנה זו אין שום ערך פרשני כיוון שבסוף הפירוש
 רש"י כותב בהדיא שאת דיבור המתחיל יש להבין כאסמכתא רק לכך שיעקב התקין עצמו
 למלחמה ולא לדורון ולתפילה. ההכנה למלחמה אינה נזכרת בשום מקום במקרא ולכן לא
 ברור למה רש"י מביא כאסמכתא את עניין הינצלותו של המחנה השני, היות ולכאורה יעקב
 פיצל את המחנה כדי להציל לכל הפחות מחנה אחד ולא כדי להילחם באחיו. מאידך, גם
 צירוף המילים "על כרחו" אינו מובן מאליו בהקשר של דיבור המתחיל. מי הוא שהמחנה
 השני יהיה לפליטה על כרחו? משמעות הניב "על כרחו" היא "נגד רצונו" אבל עשו כנראה
 אינו רוצה שהמחנה לא יינצל, כיוון שרצון כזה אפשרי רק בשעת מרדף. ננסה, אפוא, להבין
 את ההסבר דווקא כפירוש, דהיינו מה תרומתו להבנת הפסוק המתפרש.

המחנה האחת והכהו

על אף הופעתה של המילה "מחנה" בפסוק גם בנקבה (המחנה האחת) וגם בזכר (המחנה
 הנשאר), יש בדיבור המתחיל אי-התאם נוסף במין הדקדוקי בין "המחנה" בנקבה לבין
 הפועל "והכהו" שגם הוא עצמו וגם סיומתו בזכר. יתר על כן, יש בין הדוגמאות לעיל אחת
 עם אותו אי-התאם במין הדקדוקי בפסוק אחד.

המחנה האחת והכהו — מחנה משמש לשון זכר ולשון נקבה.

² רש"י על בר' לב, ט.

³ מדרש תנחומא (בובר) וישלח ו.

המילה "משמש" מצביע על כך שלא מדובר במין הדקדוקי של "מחנה" אלא שהיא מצריכה מין זכר או מין נקבה במילים אחרות. כלומר, הבעיה איתה היא לא רק השתייכותה לשני המינים בהקשרים שונים אלא שהיא יכולה להצריך מין זכר במילה אחת ומין נקבה במילה אחרת בו זמנית. לכן המילה "המחנה" יכולה להצריך מין נקבה בשם המספר "האחת" וגם לשמש כנושא של "והכהו" בזכר. להלן רש"י ממשיך להביא דוגמאות למה שהמחנה עלול לעשות. הדוגמה הראשונה מראה שיש הבדל בין "מחנה" בנקבה לבין "מחנה" בזכר.

אם תחנה עלי מחנה [לא יירא לבי אם תקום עלי מלחמה בזאת אני בוטח]⁴, הרי לשון נקבה, [ויאמר מי לך כל] **המחנה הזה** [אשר פגשתי ויאמר למצא חן בעיני אדני]⁵, לשון זכר.⁶

המחנה בנקבה מבצעת משימה התקפית, ואילו המחנה בזכר נשלח על ידי יעקב כדי לפייס את עשו. הדוגמאות הבאות עוסקות בכוחות הטבע שכמו המחנה מבצעות פעולות לפי המין הדקדוקי שלהם:

וכן יש שאר דברים משמשים לשון זכר ולשון נקבה:
השמש יצא על הארץ [ולוט בא צערה]⁷, **מקצה השמים מוצאו** [ותקופתו על קצותם ואין נסתר מהמתן]⁸, הרי לשון זכר.
[וישכימו בבקר] **השמש זרחה על המים** [ויראו מואב מנגד את המים אדמים כדם]⁹, הרי לשון נקבה.

השמש בנקבה מבצעת משימה נגד מואב שראו את המים כאילו הם נהפכו לדם. לעומת זאת, השמש בזכר מבצע שליחות של שלום ומסמן הינצלותו של לוט בצוער וכמו כן מספר כבודו של הקב"ה כחלק מצבא השמים. בדוגמה הבאה רוח מפעילה כח הרסני:

4 תהלים כז, ג.
5 בראשית לג, ח.
6 כיוון שהציטוטים במקור קצרים מדי, הם מופיעים כאן במלואם.
7 לעיל יט, כג.
8 תהלים יט, ז.
9 מ"ב ג, כב.

וכן רוח:

והנה רוח גדולה באה [מעבר המדבר], הרי לשון נקבה, **ויגע בארבע פנות הבית** [ויפל על הנערים וימותו ואמלטה רק אני לבדי להגיד לך],¹⁰ הרי לשון זכר, [ויאמר צא ועמדת בהר לפני ה' והנה ה' עבר] **ורוח גדולה וחזק מפרק הרים** [ומשבר סלעים לפני ה' לא ברוח ה' ואחר הרוח רעש לא ברעש ה'],¹¹ הרי לשון זכר ולשון נקבה.

בדוגמה הראשונה, שם העצם "רוח" מצריך מין נקבה בשם תואר (גדולה) ובפועל (באה), אבל בהמשך הפסוק הפעולה ההרסנית שלה מתוארת על ידי פועל בזכר (ויגע). כלומר, אפילו אם לאותו שם עצם יש כמה מילים תלויות בזכר ובנקבה, כול עוד המילה התלויה הראשונה בנקבה, פעולתו כרוכה בכוח הרסני. כמעט אותו מבנה מופיע בדוגמה השנייה, אבל בדיוק כמו בדה"מ, לשם עצם אחד (רוח) יש מילים תלויות גם בנקבה (גדולה) וגם בזכר (וחזק מפרק) בו זמנית. את שני המקרים האלה רש"י מתאר כ-"לשון זכר ולשון נקבה", כיוון הנושא השתייך בו זמנית לשני המינים.¹² לבסוף רש"י ממחיש פגיעה ישירה בבני אדם:

וכן אש:

ואש יצאה מאת ה' [ותאכל את החמשים ומאתים איש מקריבי הקטרת],¹³ לשון נקבה. [עשה מלאכיו רוחות משרתיו] **אש ליהט**,¹⁴ לשון זכר.

גם כאן האש בנקבה מפעילה כוח הרסני וממיתה את קרח ועדתו, ואילו אש בזכר נמצא בשליטת הקב"ה ומשרת לו. בדוגמאות לעיל כוחות הטבע מפיעלים יותר ויותר כוח: השמש מפחידה, הרוח הורסת והאש משמידה. על סמך הדוגמאות האלה ניתן לקרוא את הפסוק המתפרש באופן הבא:

ויאמר אם יבוא עשו אל המחנה האחת ו[המחנה התוקפני] הכהו [את עשו] והיה המחנה הנשאר לפליטה.

כמו באחת הדוגמאות המובאות לעיל (איוב א יט), הפועל "הכה" נשאר בזכר אף על פי שהנושא שלו בנקבה. ואילו כינוי המושא "הו" מצביעה על עשו, כלומר המחנה האחת תילחם בעשו ותהרוג אותו בהתאם לתבנית הפעולה של כוחות הטבע. הבנה זו מעלה שאלה באשר לפליטת המחנה הנשאר בהמשך הפסוק: אם "המחנה האחת" תשמיד את עשו, למה מדובר בפליטת המחנה הנשאר?

¹⁰ איוב א, יט.

¹¹ מ"א יט, יא.

¹² בדוגמה הראשונה הפועל בזכר (ויגע) מופיע בחלק שני של הפסוק, כאילו בנפרד, למרות שמבחינת הדקדוק גם הוא מהווה נושא של "רוח" בנקבה.

¹³ במדבר טז, לה.

¹⁴ תהלים קד, ד.

והיה המחנה הנשאר לפליטה

בפירושו על החלק השני של הפסוק, רש"י חוזר על הכוונה להילחם בעשו. היות והפירוש הקודם דן גם באופיינים של המחנה בזכר, סביר להניח שהמחנה הנשאר היה די פייסני.

והיה המחנה הנשאר לפליטה — על כרחו כי אלחם עמו.

חשוב לציין שיש הבדל עקרוני בין פליטה לבין הימלטות. פליטה משמעותה סתם הינצלות. די אם נביא כדוגמה את הפסוק הבא, המדבר על צמחים שאינם יכולים להימלט:

...ואכל את יתר הפלטה הנשארת לכם מן הברד...¹⁵

כלומר המחנה השני לא יימלט אלא סתם יישאר בלי לקחת חלק פעיל במלחמתו של יעקב נגד עשו. רש"י מביא שלושה דברים שיעקב הכין את עצמו אליהם:

התקין עצמו לשלשה דברים לדורון, לתפלה ולמלחמה:
לדורון להלן: ותעבור המנחה על פניו (כב).
לתפלה: אלקי אבי אברהם (*).
למלחמה: והיה המחנה הנשאר לפליטה:

בפירושו הקודם רש"י ממחיש שלושת שלבי הפעילות של המחנה הראשון באמצעות כוחות הטבע:

- השמש מראה למואב את הדם ומפחידה אותם;
 - הרוח הורסת מבנים (וזה עלול להיות מסוכן גם לבני אדם);
 - האש משמידה בני אדם.
- שלושת הדברים שיעקב הכין את עצמו אליהם תואמים את שלושת השלבים:
- שליחת דורון כדי שעשו יראה את הדורון קודם הפגישה;
 - תפילה כדי למנוע מעשו לתקוף בלי לפגוע בו ישירות;
 - המחנה הנשאר יהיה לפיטה.

הדבר השלישי משמעותו היא מלחמה, אבל כאשר יעקב הכין את עצמו לשני הדברים הראשונים כוונתו היתה דווקא לא לתקוף את עשו. במילים אחרות, יעקב הכין את עצמו לשני הדברים הראשונים מטעם המחנה הפייסני, ואילו לדבר השלישי, כלומר למלחמה, מטעם המחנה התוקפני, כך שהמחנה הפייסני יישאר במקומו ובלית ברירה יהיה לפליטה. המחנה התוקפני מתכוון לפעול בעצמו, ואילו המחנה הפייסני פועל באמצעות שליח. בתחילה זה דורון, אחר כך הקב"ה ולבסוף המחנה הראשון שיילחם בעשו. השליחות האחרונה היא נגד רצונו של המחנה השני הפייסני ולפיכך בפתחת פירושו רש"י כותב "על

כרחו כי אלחם עמו": באותה שעה יעקב מזהה את עצמו לא עם המחנה השני אלא עם המחנה הראשון.

בדרך כלל הבנת הפסוק הנדון (לב, ט) מבוססת על הרעיון שפיצול המחנה לשנים הוא סימן חולשתו של יעקב שרצה להציל לכל הפחות מחנה אחד. זוהי לכאורה משמעות הפסוק, ואילו רש"י מביא מידע נוספת כנראה רק כדי להבליט את החריגות הדקדוקיות שבפסוקנו. אולם, הבנה זו מתעלמת כמעט לגמרי מניסוח ההסבר. כתוצאה מכך, המפעל הפרשני הופך לסוג של אנציקלופדיה כאשר הפרשן, במקרה הנוכחי רש"י, משתמש בתורה כתירוץ כדי להתעסק בכל מיני דברים בעלי חשיבות חינוכית או חברתית אבל ללא ערך פרשני. אבל בשונה מאנציקלופדיה, יש הבדל מהותי בין התורה לבין פירושה. אין ספק שרש"י היה מודע להבדל זה ולכן כתב את פירושו מבחינת מי שמלמד את התורה ואילו הדקדוק הוא רק אמצעי לכך.